Ζητήματα μεθοδολογίας στη διαπολιτισμική έρευνα

Προβληματισμοί και προεκτάσεις

Βασίλης Παυλόπουλος

Τομέας Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών

Πανεπιστήμιο Κύπρου, Τμήμα Ψυχολογίας, 15 Μαρτίου 2012

Διάγραμμα της παρουσίασης

- Πού είναι ο πολιτισμός στην ψυχολογία;
- Θεωρητικές–μεθοδολογικές επιπτώσεις από την προσθήκη του πολιτισμού ως επιπέδου ανάλυσης
- Πολιτισμική προκατάληψη και ισοτιμία στη διαπολιτισμική σύγκριση
- Συμπεράσματα

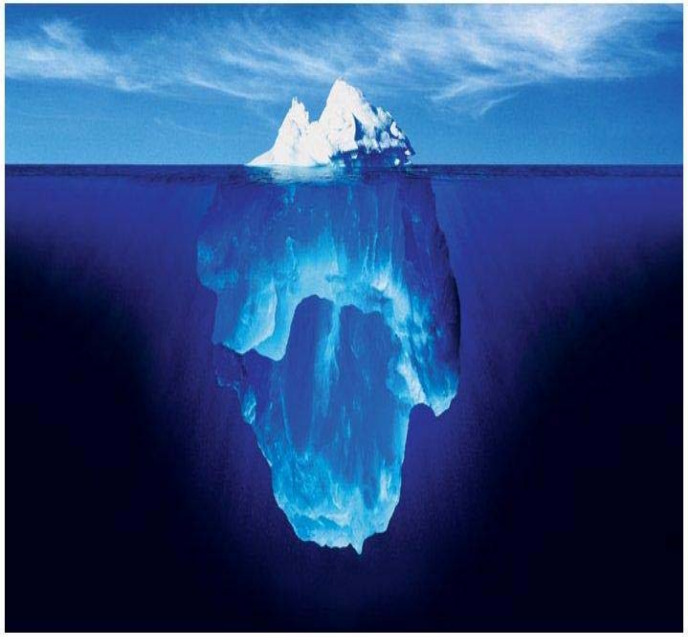

“Φύσις κρύπτεσθαι φιλεῖ”
(Ηράκλειτος)

Πού είναι ο πολιτισμός στην ψυχολογία;

Εξέλιξη των δημοσιεύσεων με τους όρους cultural και cross-cultural μεταξύ 1940-2010 (πηγή: PsycINFO)

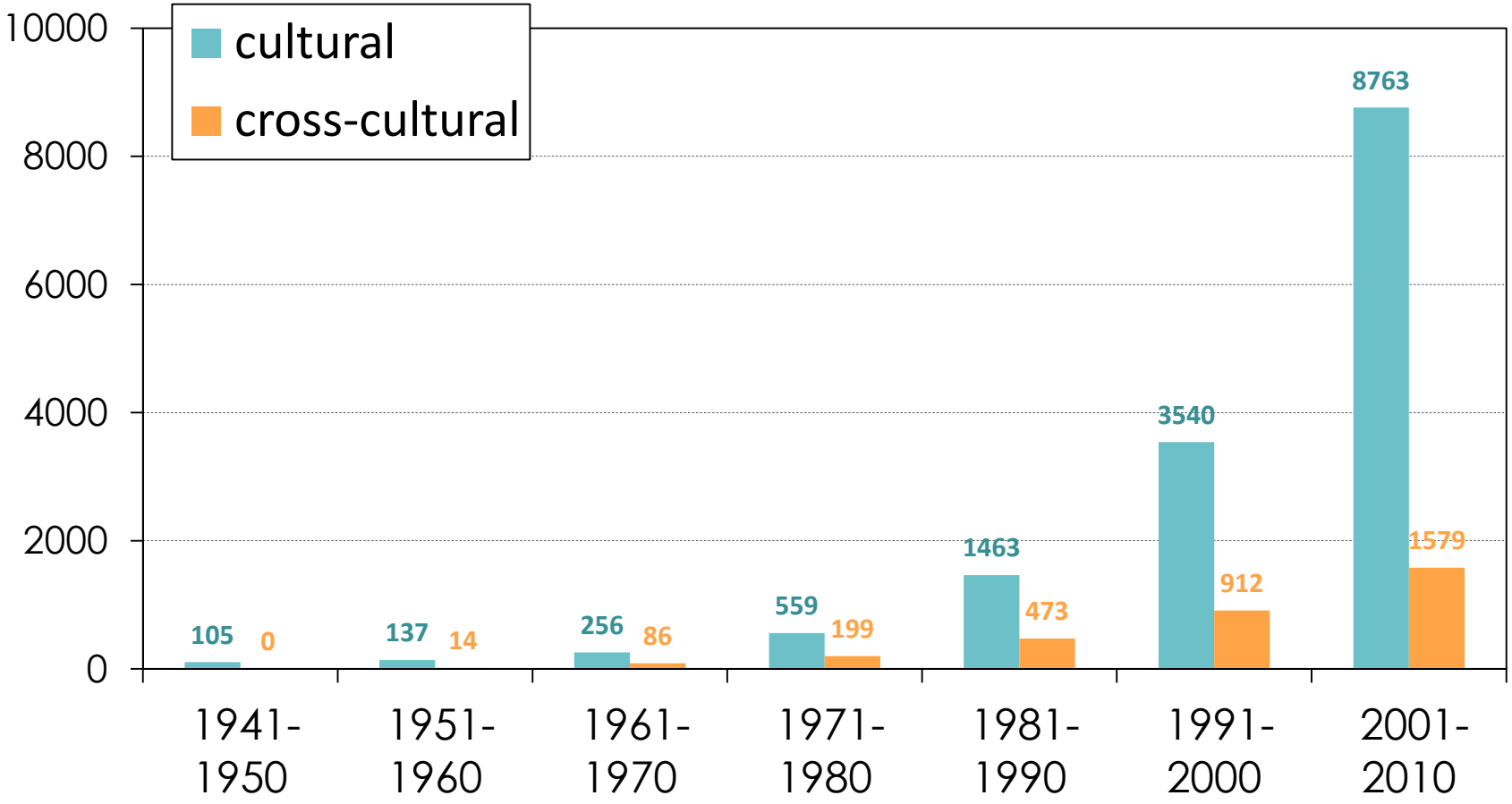

Πολιτισμός: η παραμελημένη έννοια;

- Οι βιβλιογραφικές παραπομπές σε μελέτες της Κοινωνικής Ψυχολογίας που πραγματοποιήθηκαν εκτός Β. Αμερικής-Δυτ. Ευρώπης-Αυστραλίας δεν ξεπερνούν το 2-3% στα διδακτικά συγγράμματα (Smith & Bond, 2011).
- Οι ψυχολογικές θεωρίες και έρευνες συχνά αποτέλεσαν «πειράματα στο κενό», καθώς αγνόησαν τη συμβολή του κοινωνικοπολιτισμικού πλαισίου στη νοηματοδότηση της συμπεριφοράς (Tajfel, 1972).
  - Π.χ. τι σημαίνει νοημοσύνη; πώς ορίζεται η αποκλίνουσα και η παθολογική συμπεριφορά; πόσο οικουμενική είναι η κοινωνική αδράνεια;

Γιατί η Ψυχολογία καθυστέρησε να «ανακαλύψει» τον πολιτισμό;

- Στις ΗΠΑ ζει το 5% του παγκόσμιου πληθυσμού και το 60% των ψυχολόγων!
- Η ακαδημαϊκή Ψυχολογία έδωσε έμφαση στην πειραματική μεθοδολογία και στις εσωτερικές δυνάμεις που συμβάλλουν στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς.
- Όροι όπως *περιβάλλον* ή *πολιτισμός* είναι δύσκολο να προσδιοριστούν λειτουργικά και να μετρηθούν.
- Ο πολιτισμός προϋπάρχει του ατόμου και είναι διάχυτος – άρα δεδομένος. Όπως ο αέρας που αναπνέουμε, γίνεται αντιληπτός συνήθως όταν αποτελεί «πρόβλημα»!

Ποιους (άλλους) αφορά η διαπολιτισμική έρευνα;

- Η πολιτισμική ετερότητα εντοπίζεται τόσο μεταξύ όσο και εντός των πολιτισμικών ομάδων (π.χ. μετανάστες, εθνικές ή θρησκευτικές μειονότητες).
- Η (δια)πολιτισμική προσέγγιση μπορεί να εφαρμοστεί κατ' αναλογία σε μικροσυστήματα που χαρακτηρίζονται από τη δική τους «κουλτούρα», όπως το σχολικό πλαίσιο και οι οργανισμοί.
- Τα διαπολιτισμικά μεθοδολογικά εργαλεία προάγουν την εγκυρότητα και την αξιοπιστία των ψυχολογικών μετρήσεων.
- Προς την κατάργηση της Διαπολιτισμικής Ψυχολογίας; (Segall, Dasen, Berry, & Poortinga, 1996)

"Nature loves hierarchies"
(Herbert Simon)

Θεωρητικές-μεθοδολογικές επιπτώσεις από την προσθήκη του πολιτισμού ως ιεραρχικού επιπέδου ανάλυσης

Ο πολιτισμός ως επίπεδο ανάλυσης

- Πότε μια έρευνα είναι διαπολιτισμική;
- Ποιες μεταβλητές είναι κατάλληλες για τον λειτουργικό ορισμό του πολιτισμού;
- Ποιες μορφές λαμβάνει η σχέση μεταξύ πολιτισμικού και ψυχολογικού επιπέδου ανάλυσης;
- Πιθανά σφάλματα κατά την ερμηνεία των σχέσεων μεταξύ πολιτισμού και συμπεριφοράς.

Πότε μια έρευνα είναι διαπολιτισμική;

- Η διαπολιτισμική σύγκριση προϋποθέτει ότι:

  (α) οι πολιτισμικές ομάδες διαφέρουν διαπιστωμένα μεταξύ τους σε ό,τι αφορά μία ή περισσότερες διαστάσεις, και

  (β) οι διεργασίες που συνδέουν τις πολιτισμικές διαστάσεις με την υπό μελέτη συμπεριφορά είναι γνωστές.

- Έννοιες όπως: έθνος, κοινωνία, χώρα, κουλτούρα <u>δεν</u> είναι συνώνυμες, αν και συχνά υπονοούνται ως τέτοιες. Η χρήση υβριδίων όπως «εθνική κουλτούρα» (Hofstede, 2001) δεν λύνει το πρόβλημα.

- Ο πολιτισμός πρέπει να προσδιοριστεί λειτουργικά στο κατάλληλο επίπεδο αφαίρεσης σε σχέση με τη συμπεριφορά.

Λειτουργικά κριτήρια του πολιτισμού

- Με βάση οικολογικούς-κοινωνικοπολιτισμικούς δείκτες, όπως θερμοκρασία, εκπαίδευση, θρησκεία, οικονομική οργάνωση, επίπεδο ευημερίας (π.χ. Georgas & Berry, 1995).
  - Όμως: ορισμένοι δείκτες έχουν υψηλή συνάφεια, έτσι ώστε να είναι δύσκολη η αποσαφήνιση των μεταβλητών.
- Με βάση τις επικρατούσες κοινωνικές αξίες, ως «συστήματα κοινών νοημάτων» που προσδιορίζουν τον πολιτισμό (Hofstede, 1980, 2001. Schwartz, 1992, 1994).
  - Όμως: πολύ συχνά οι αξίες χρησιμοποιούνται για την ad hoc ερμηνεία της συμπεριφοράς χωρίς καμία εμπειρική τεκμηρίωση (van de Vijver & Leung, 2000).

Διάρθρωση μεταξύ πολιτισμικού-ψυχολογικού επιπέδου ανάλυσης

- Σε μια ιεραρχική ανάλυση, οι μετρήσεις είναι *ενδογενείς* (δηλ. προέρχονται από το ίδιο επίπεδο) είτε *παράγωγες* (δηλ. μεταφέρονται με συνθετικό ή αναλυτικό τρόπο από το ένα επίπεδο στο άλλο) (van de Vijver et al., 2008).
- Η χρήση παράγωγων μετρήσεων υπονοεί τον *ισομορφισμό*, δηλ. την αντιστοιχία εννοιών –άρα, υποθέσεων και ερμηνειών– μεταξύ πολιτισμικού και ατομικού επιπέδου ανάλυσης (βλ. Adamopoulos, 2008).
  - Τα ισομορφικά μοντέλα κατευθύνονται από το άτομο προς την κουλτούρα (π.χ. ο πολιτισμός ως «προσωπικότητα σε μεγέθυνση») είτε από την κουλτούρα προς το άτομο (π.χ. υπόθεση Shapir-Whorf, κοινωνικές αναπαραστάσεις).

Διάρθρωση μεταξύ πολιτισμικού-ψυχολογικού επιπέδου ανάλυσης

- Ο *ανισομορφισμός* υποθέτει ότι οι ψυχολογικές μεταβλητές που περιγράφουν τις διαφορές μεταξύ πολιτισμικών ομάδων ενδέχεται να διαφέρουν από τις ψυχολογικές μεταβλητές που περιγράφουν τις διαφορές εντός των ομάδων (Shweder, 1973).
  - Π.χ., ο ατομικισμός και η συλλογικότητα συνιστούν τους δύο πόλους *μίας* διάστασης σε πολιτισμικό επίπεδο, ενώ συχνά εμφανίζουν συνάφεια σε ατομικό επίπεδο.
  - Στα ανισομορφικά μοντέλα προτείνεται να χρησιμοποιείται διακριτή ορολογία ανά επίπεδο ανάλυσης, π.χ. *ατομικισμός-συλλογικότητα* για τις πολιτισμικές ομάδες, *ιδιοκεντρισμός-αλλοκεντρισμός* για τα άτομα (Triandis, 1995).

Οι ψυχολογικές μεταβλητές που περιγράφουν τα υπό μελέτη φαινόμενα στο πολιτισμικό και στο ατομικό επίπεδο ανάλυσης ενδέχεται να διαφέρουν

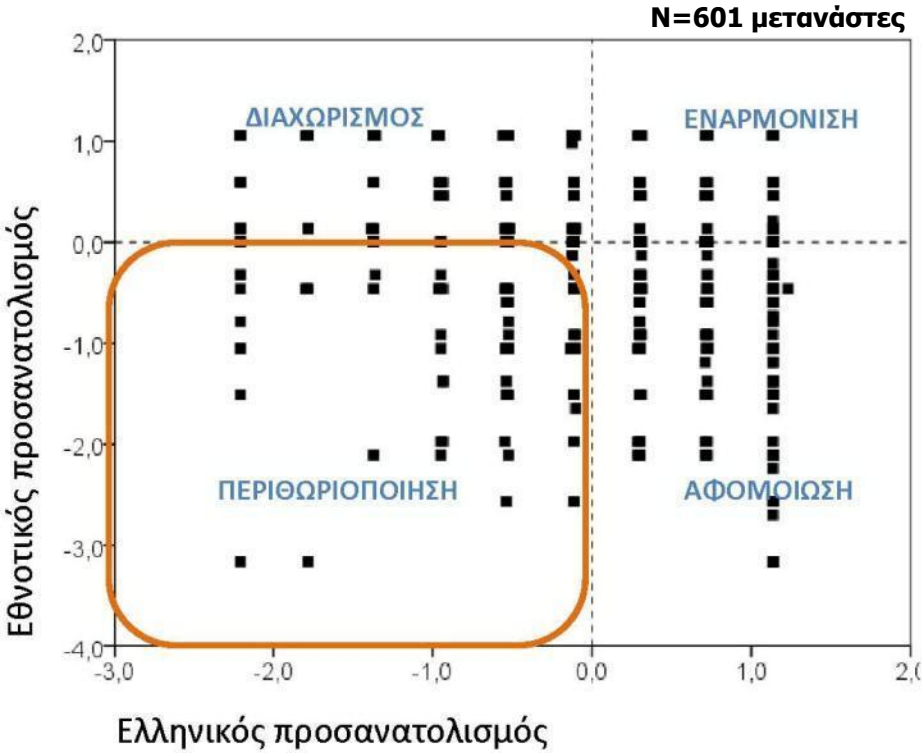

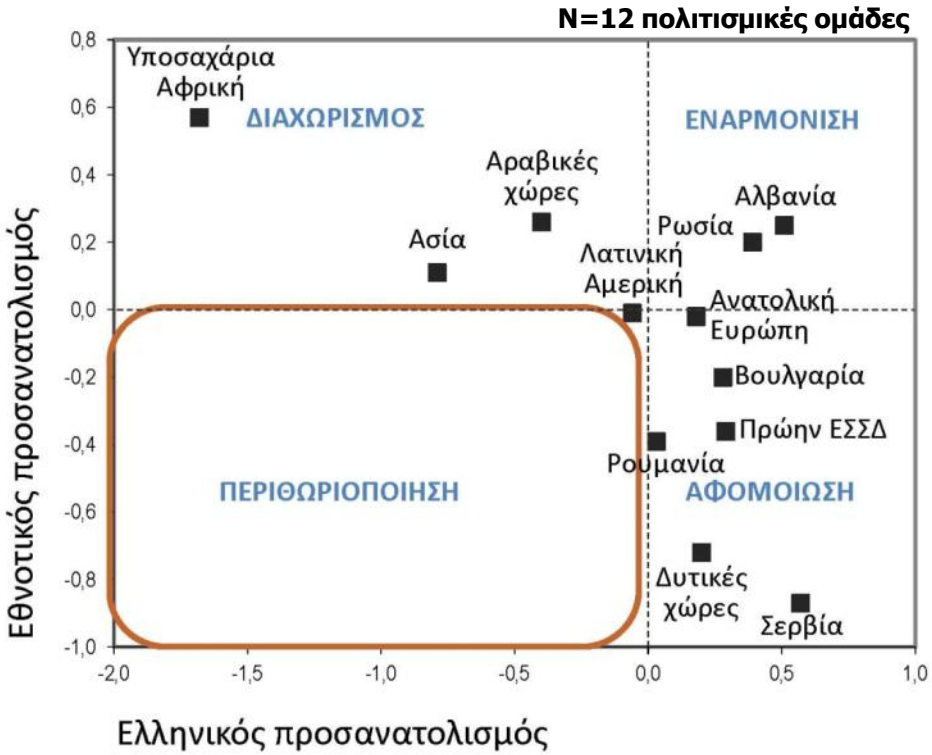

Ο πολιτισμικός προσανατολισμός των μεταναστών στην Ελλάδα περιλαμβάνει τη στρατηγική της περιθωριοποίησης σε ατομικό επίπεδο, αλλά όχι σε πολιτισμικό (Besevegis & Pavlopoulos, 2008)

Από στατιστική άποψη, οι συσχετίσεις μεταξύ των μεταβλητών σε διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης είναι ανεξάρτητες

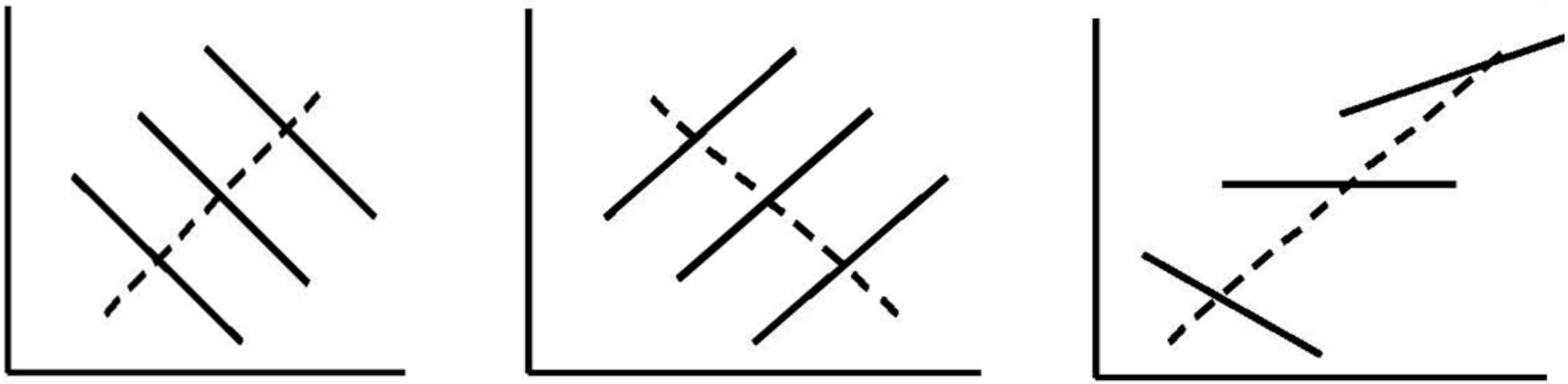

Αριστερά: αρνητική συνάφεια σε ατομικό επίπεδο, θετική σε πολιτισμικό (π.χ. δαπάνες περίθαλψης και υγεία).

Μέσο: θετική συνάφεια σε ατομικό επίπεδο, αρνητική σε πολιτισμικό (π.χ. πλούτος και συντηρητική ψήφος).

Δεξιά: μηδενική συνάφεια σε ατομικό επίπεδο, θετική σε πολιτισμικό (π.χ. εκπαίδευση και εισόδημα).

(Pavlopoulos, 2010, προσαρμογή από Nezlek, 2007)

Πιθανά σφάλματα κατά την ερμηνεία των σχέσεων μεταξύ πολιτισμού και συμπεριφοράς

- Το *οικολογικό σφάλμα* (Hofstede, 1980) αναφέρεται στην περίπτωση που τα συμπεράσματα από το πολιτισμικό επίπεδο ανάλυσης μεταφέρονται λανθασμένα στο ατομικό επίπεδο.
- Στην περίπτωση του *αντίστροφου οικολογικού σφάλματος*, τα συμπεράσματα από το ατομικό επίπεδο ανάλυσης μεταφέρονται αυθαίρετα στο πολιτισμικό (Cohen, 2007).
- Το *πρόβλημα του Galton* (Naroll, 1965) αναφέρεται στην εξαγωγή πλασματικά υψηλών συναφειών στη διαπολιτισμική έρευνα λόγω συμπερίληψης στο δείγμα μη ανεξάρτητων πολιτισμικών ομάδων.

Πιθανά σφάλματα κατά την ερμηνεία των σχέσεων μεταξύ πολιτισμού και συμπεριφοράς

- Σε γενικές γραμμές, τα παραπάνω σφάλματα συνοψίζονται στη διαπίστωση ότι *η συνάφεια δεν είναι αιτιότητα*.
- Κάθε αναγωγή συμπερασμάτων από ένα επίπεδο ανάλυσης σε άλλο δεν είναι απαραιτήτως αυθαίρετη (π.χ. χρήση της γλώσσας). Η πιθανότητα σφάλματος είναι *μεγαλύτερη* όσο πιο *ανομοιογενείς* είναι οι πολιτισμικές ομάδες.
- Επειδή στις ψυχολογικές μετρήσεις η ανομοιογένεια είναι ο κανόνας, είναι σημαντικό να διασφαλιστεί με την κατάλληλη μέθοδο η αντιπροσωπευτικότητα των δειγμάτων.

Τα δύο επίπεδα της δειγματοληψίας

- Επιλογή μεταξύ των πολιτισμικών ομάδων:
  - Τα δείγματα διαφέρουν ως προς τις τιμές-επίπεδα μιας ανεξάρτητης μεταβλητής;
  - Τα επιλεγμένα δείγματα καλύπτουν επαρκώς το εύρος της διασποράς της ανεξάρτητης μεταβλητής;
- Επιλογή εντός των πολιτισμικών ομάδων:
  - Τα δείγματα είναι αντιπροσωπευτικά των πολιτισμικών ομάδων από τις οποίες προέρχονται;
  - Τα δείγματα έχουν συγκρίσιμα χαρακτηριστικά;

27 χώρες

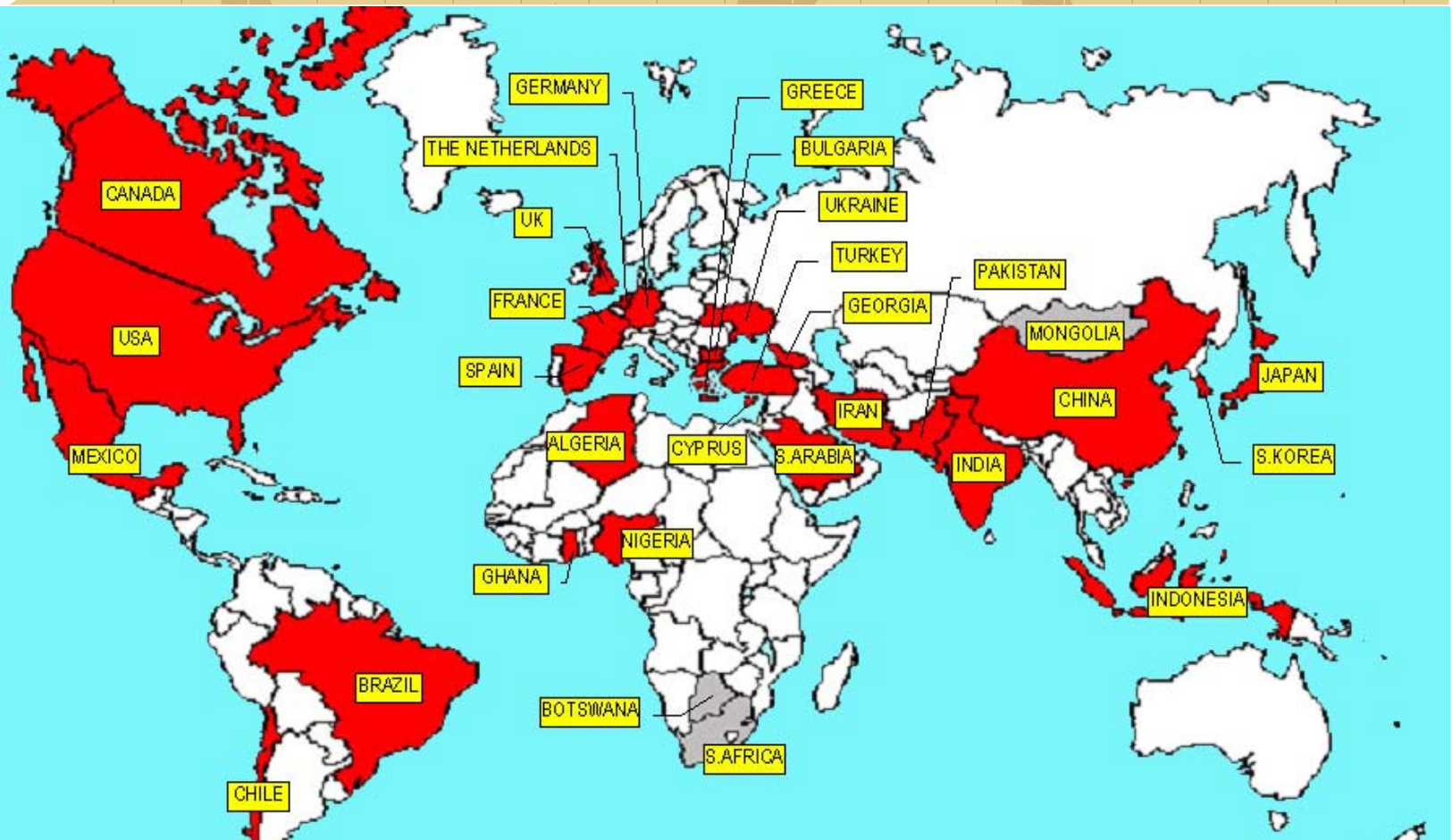

Georgas, J. Berry, J. W., van de Vijver, F. J. R., Kağitçibaşi, Ç., & Poortinga, Y. H. (Eds.), *Families across cultures: A 30-nation psychological study*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Γιατί η παραπάνω απεικόνιση του δείγματος διαπολιτισμικής έρευνας είναι παραπλανητική;

Επίπεδα ανάλυσης και στατιστικές τεχνικές

- Από στατιστική άποψη, η διάρθρωση των επιπέδων ανάλυσης στη διαπολιτισμική έρευνα καλεί για την εφαρμογή ισχυρών εξειδικευμένων εργαλείων (π.χ. structural equation modeling, hierarchical modeling).
  - Η ανάπτυξη σχετικού λογισμικού (π.χ. LISREL, AMOS, HLM) δημιουργεί τις προϋποθέσεις για καλύτερης ποιότητας διαπολιτισμική έρευνα.
  - Οι παραδοσιακές αναλύσεις (π.χ. ANOVA, regression) είτε αδυνατούν να απαντήσουν ερευνητικά ερωτήματα σχετικά με τη διάρθρωση των επιπέδων ανάλυσης, είτε το κάνουν με ανεπαρκή ή ακόμα και λανθασμένο τρόπο.

“Truth is what stands the test of experience”
(Albert Einstein)

Πολιτισμική προκατάληψη και ισοτιμία στη διαπολιτισμική σύγκριση

Πολιτισμική προκατάληψη και ισοτιμία

- Σε γενικές γραμμές, η *πολιτισμική προκατάληψη* αναφέρεται στην πρόσληψη, ερμηνεία και αξιολόγηση των φαινομένων με βάση τα κριτήρια μίας κουλτούρας. Από αυτή τη σκοπιά, μοιάζει με τον *εθνοκεντρισμό* (βλ. Segall et al., 1996).
- Μια επικίνδυνη ιδιότητα της πολιτισμικής προκατάληψης είναι ότι δεν βρίσκεται απλώς «στο μυαλό» των ερευνητών, αλλά μπορεί εύκολα να επιβεβαιωθεί εμπειρικά μέσα από τη χρήση ακατάλληλων διαδικασιών και ψυχομετρικών μέσων.
- Από μεθοδολογική άποψη, η πολιτισμική προκατάληψη οφείλεται στην απουσία *ισοτιμίας*, δηλ. της ιδιότητας που καθιστά τα φαινόμενα συγκρίσιμα πάνω στη βάση ενός κοινού πλαισίου αναφοράς.

Μορφές πολιτισμικής προκατάληψης (van de Vijver & Tanzer, 2004)

- *Εννοιολογική προκατάληψη*. Η υπό μελέτη έννοια δεν έχει το ίδιο περιεχόμενο στις συγκρινόμενες ομάδες (π.χ., ο ορισμός της νοημοσύνης σε Δυτικές και μη Δυτικές κοινωνίες).
- *Μεθοδολογική προκατάληψη*. Οι συμμετέχοντες δεν έχουν συγκρίσιμα χαρακτηριστικά, τα ψυχομετρικά εργαλεία είναι οικολογικά ασύμβατα, η διαδικασία διεξαγωγής της έρευνας δεν λαμβάνει υπ' όψιν τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες.
- *Ψυχομετρική προκατάληψη*. Τα ψυχομετρικά μέσα δεν είναι πολιτισμικά δίκαια (π.χ. οδηγούν σε διαφορετική αξιολόγηση της επίδοσης ομάδων που δεν διαφέρουν).

Επιστημολογική-μεθοδολογική απόκριση στην πολιτισμική προκατάληψη

Οι επιπτώσεις της πολιτισμικής προκατάληψης προκαλούν σοβαρές διχογνωμίες, με αντίστοιχες επιστημολογικές και μεθοδολογικές προεκτάσεις:

Ημική προσέγγιση	Ητική προσέγγιση
Σχετικισμός	Οικουμενικότητα
Πολιτισμική ψυχολογία	Διαπολιτισμική ψυχολογία
Η διαπολιτισμική σύγκριση δεν είναι εφικτή, τα ψυχομετρικά μέσα και η ερμηνεία των ευρημάτων είναι πολιτισμικά συγκεκριμένα, ο πολιτισμός είναι «μέσα» στα άτομα	Η διαπολιτισμική σύγκριση και η εξαγωγή συμπερασμάτων είναι εφικτή, τα ψυχομετρικά μέσα είναι κοινά ή προσαρμοσμένα, ο πολιτισμός είναι «έξω» από το άτομο

Τα ιεραρχικά επίπεδα ισοτιμίας των μετρήσεων (van de Vijver & Leung, 1997)

- *Δομική ισοτιμία*. Οι υπό μελέτη έννοιες αντιστοιχούν στα ίδια ερεθίσματα και αντανακλούν παρόμοια δομή συσχετίσεων εντός των συγκρινόμενων ομάδων (ανεξάρτητα από τα ψυχομετρικά μέσα).

- *Μετρική ισοτιμία*. Οι ίδιες έννοιες έχουν επιπλέον μετρηθεί με την ίδια μονάδα μέτρησης στις συγκρινόμενες ομάδες, αν και το σημείο αναφοράς της μέτρησης διαφέρει (οι μέσοι όροι των ομάδων δεν είναι απευθείας συγκρίσιμοι).

- *Ισοτιμία πλήρους κλίμακας*. Εκτός από τα παραπάνω, έχει χρησιμοποιηθεί το ίδιο σημείο αναφοράς, επομένως είναι εφικτή η απευθείας σύγκριση μεταξύ των ομάδων.

Ορισμένα σχόλια για τα επίπεδα ισοτιμίας

- Αν και η δομική ισοτιμία είναι προαπαιτούμενη για τη μετρική και την πλήρη ισοτιμία, ο έλεγχός της είναι πιο πολύπλοκος και η διασφάλισή της λιγότερο εμφανής.
- Ωστόσο, καμία σύγκριση που αφορά τους μέσους όρους ή το μοτίβο των συσχετίσεων μεταξύ ομάδων δεν έχει νόημα αν δεν έχει διασφαλιστεί η δομική ισοτιμία!
  - Η χρήση κοινής κλίμακας μέτρησης στις περιπτώσεις αυτές απλώς καθιστά τη σύγκριση παραπλανητική.
- Στις ενδοπολιτισμικές συγκρίσεις συνήθως θεωρούμε ότι η δομική ισοτιμία των συγκρινόμενων εννοιών είναι a priori διασφαλισμένη – είναι όμως πάντοτε έτσι;

Ελέγχοντας τη δομική ισοτιμία

- Παραγοντική ανάλυση στο συνολικό δείγμα (συμμετέχοντες από όλες τις πολιτισμικές ομάδες).
- Παραγοντικές αναλύσεις στο δείγμα κάθε ομάδας, ξεχωριστά.
- Έλεγχος ισοτιμίας της παραγοντικής δομής (υπολογισμός του δείκτη Φ του Tucker για όλους τους πιθανούς συνδυασμούς, ανά ζεύγη).

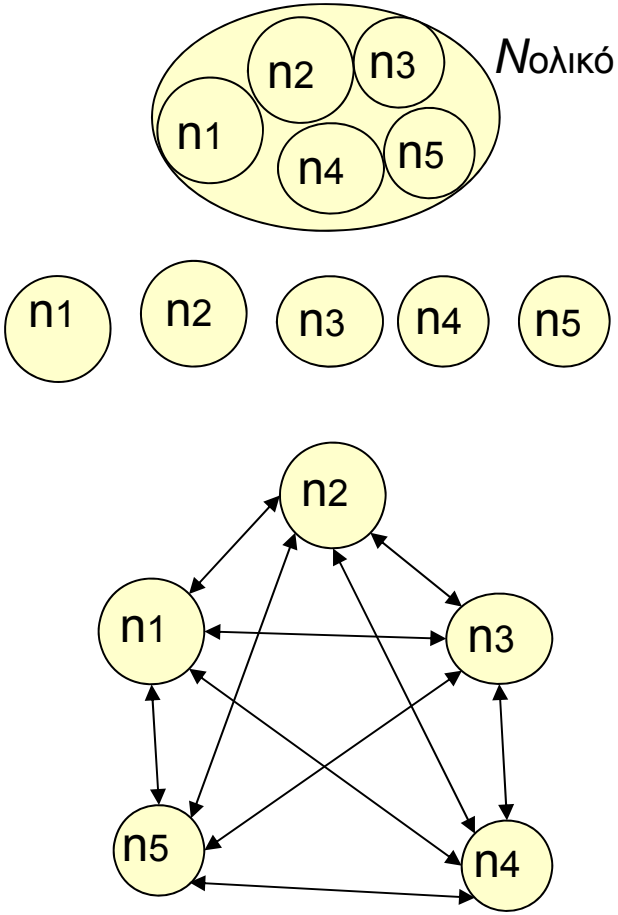

Αντί συμπεράσματος…

Εναλλακτικές –μη ερευνητικές– ερμηνείες των διαπολιτισμικών διαφορών (Triandis, 1994)

- Οι πολιτισμικές ομάδες αποδίδουν διαφορετικό νόημα στην υπό μελέτη έννοια;
- Οι οδηγίες δεν έγιναν με τον ίδιο τρόπο κατανοητές;
- Η επίδραση του ερευνητή δεν ήταν ίδια;
- Το επίπεδο κινητοποίησης δεν ήταν το ίδιο;
- Η εξοικείωση με τις συνθήκες των μετρήσεων δεν ήταν ίδια;
- Τα δείγματα δεν ήταν συγκρίσιμα;
- Τα ψυχομετρικά μέσα δεν ήταν ισότιμα;
- Οι κώδικες δεοντολογίας διαφέρουν ανάλογα με τις αξίες;

Καλές πρακτικές στη διαπολιτισμική έρευνα (van de Vijver & Tanzer, 2004. Segall et al., 1996)

- Παράλληλη ανάπτυξη ψυχομετρικών μέσων εντός των ομάδων (από την *επιβεβλημένη ητική* στην *παραγόμενη ητική* μέθοδο).
- Αξιοποίηση ντόπιων διαμεσολαβητών (όχι ως δείγμα!).
- Λεπτομερή ερευνητικά πρωτόκολλα, εκτενής εκπαίδευση στη χορήγηση των εργαλείων και στη διαδικασία.
- Συμπερίληψη μεταβλητών πλαισίου.
- Μεθοδολογικός τριγωνισμός (π.χ. χρήση ποσοτικών και ποιοτικών τεχνικών).
- Μέτρηση του ύφους απόκρισης των συμμετεχόντων.
- Εφαρμογή στατιστικών τεχνικών για έλεγχο της ισοτιμίας και εντοπισμό πιθανών «προβληματικών» items.

Η φύση του ανθρώπου (Βιρμανία)

vpavlop@psych.uoa.gr

http://www.psych.uoa.gr/~vpavlop/

Βιβλιογραφία

- Adamopoulos, J. (2008). On the entanglement of culture and individual behavior. In F. J. R. van de Vijver, D. A. van Hemert, & Y. H. Poortinga (Eds.), *Multilevel analyses of individuals and cultures* (pp. 27-62). New York, NY: Lawrence Erlbaum Associates.
- Besevegis, E., & Pavlopoulos, V. (2008). Acculturation patterns and adaptation of immigrants in Greece. In M. Finklestein & K. Dent-Brown (Eds.), *Psychosocial stress in immigrants and members of minority groups as a factor of terrorist behavior* (NATO Science for Peace and Securitiy Series, E: Human and Societal Dynamics, vol. 40, pp. 23-34). Amsterdam: IOS Press.
- Georgas, J., & Berry, J. W. (1995). An ecological social taxonomy for cross-cultural psychology. *Cross-Cultural Research, 29*, 121-157.
- Cohen, D. (2007). Methods of cultural psychology. In S. Kitayama & D. Cohen (Eds.), *Handbook of cultural psychology* (pp. 196-236). New York, NY: Guilford.
- Hofstede, G. (1980). *Culture's consequences: International differences in work-related values*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Hofstede, G. (2001). *Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions, and organizations across nations* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Naroll, R. (1965). Galton's problem: The logic of cross-cultural analysis. *Social Research, 32,* 428-451.
- Pavlopoulos, V. (2010, August). *An introduction to multilevel data analyses using HLM 6*. Invited workshop at the 16th summer school of the European Association of Social Psychology, Aegina, Greece.
- Schwartz, S. (1991). The universal content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. *Advances in Experimental Social Psychology, 25,* 1-65.

Βιβλιογραφία

- Schwartz, S. (1994). Beyond individualism/collectivism: New dimensions of values. In U. Kim, H. Triandis, C. Kağitçibaşi, S. Choi, & G. Yoon (Eds.), *Individualism and collectivism: Theory, method and applications* (pp. 85-122). Newbury Park, CA: Sage.
- Segall, M., Dasen, P., Berry, J., & Poortinga, Y. (1996). Διαπολιτιστική Ψυχολογία (επιμ. ελλην. έκδοσης: Δ. Γεώργας). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα (έτος πρωτότυπης έκδοσης: 1990).
- Shweder, R. A. (1973). The between and within of cross-cultural research. *Ethos, 1,* 535-545.
- Smith, P., & Bond, M. H. (2011). *Διαπολιτισμική Κοινωνική Ψυχολογία* (επιμ. ελλην. έκδοσης: Α. Παπαστυλιανού). Αθήνα: Gutenberg (έτος πρωτότυπης έκδοσης: 1997)
- Tajfel, H. (1972). Experiments in a vacuum. In J. Israel & H. Tajfel (Eds.), *The context of social psychology: A critical assessment* (pp. 69-119(. London: Academic Press.
- Triandis, H. C. (1994). *Culture and social behavior*. New York: McGraw-Hill.
- Triandis, H. C. (1995). *Individualism and collectivism*. Bowlder, CO: Westview Press.
- van de Vijver, F. J. R., & Leung, K. (1997). *Methods and data analysis for cross-cultural research*. Newbury Park, CA: Sage.
- van de Vijver, F. J. R., & Leung, K. (2000). Methodological issues in psychological research on culture. *Journal of Cross-Cultural Psychology,* 33(1), 33-51.
- van de Vijver, F. J. R., & Tanzer, N. K. (2004). Bias and equivalence in cross-cultural assessment: An overview. *Revue Européenne de Psychologie Appliquée, 54,* 119-135.
- van de Vijver, F. J. R., van Hemert, D. A., & Poortinga, Y. H. (2008). Conceptual issues in multilevel models. In F. J. R. van de Vijver, D. A. van Hemert, & Y. H. Poortinga (Eds.), *Multilevel analyses of individuals and cultures* (pp. 3-26). New York, NY: Lawrence Erlbaum Associates.

Συμπληρωματικές πηγές στο Διαδίκτυο

- International Association for Cross-Cultural Psychology
  http://www.iaccp.org/
- Online Readings in Psychology and Culture
  http://scholarworks.gvsu.edu/orpc/
- Ευρετήριο συνδέσμων με (δια)πολιτισμικό περιεχόμενο από το Δίκτυο Κοινωνικής Ψυχολογίας
  http://www.socialpsychology.org/cultural.htm/
- Διεθνή επιστημονικά περιοδικά:
  - Journal of Cross-Cultural Psychology http://jcc.sagepub.com/
  - Culture and Psychology http://cap.sagepub.com/
  - Cross-Cultural Research http://ccr.sagepub.com/
  - International Journal of Intercultural Relations
    http://www.elsevier.com/locate/ijintrel/